

niały zawsze, również w literaturze. Mam nadzieję, że publikacje, takie jak *The Queer Child, or Growing Sideways in the Twentieth Century* Kathryn Bond Stockton pozwolą „dzieciom queer” przemówić i na stałe włączyć się do dyskursu *queer*.

Mateusz Świetlicki

Анна Урсуленко, *Роль фольклору у формуванні української національно-культурної ідентичності (на матеріалі суспільно-культурної публіцистики 1991–2004 рр.)*, Видав. Вроцлавського університету, Вроцлав 2013, сс. 207¹.

Ідейний плюралізм сучасного світу та розширення можливостей вибору власної ідентичності ведуть до того, що питання відчуття приналежності до певної спільноти у „світі вибору” (за Пітером Бергером), займає нині одне з провідних місць у дослідженнях багатьох гуманітарних дисциплін. Суспільства Східної Європи, зокрема й України, стали вдячним полем для досліджень у цьому напрямі. За останні десятиліття XX століття вказаний регіон зазнав стрімких суспільно-політичних змін, а сьогодні переживає глибоку кризу ідентичності. Зростання націоналістичних тенденцій при одночасному посиленні апатії та суспільної анемії — все це ознаки важливості проблеми самовизначення народу та підтвердження актуальності й вагомості вказаних досліджень.

У своїй монографії Анна Урсуленко порушує складний комплекс проблем, які стосуються формування національно-культурної ідентичності та значущої ролі фольклору в цьому процесі. Останній, як джерело цінностей і значень, що співтворюють символічний універсум української культури, авторка трактує у широкому розумінні (*sensu largo*), типовому для антропологічних досліджень про культуру. Базою для дослідження А. Урсуленко послужила суспільно-культурна публіцистика 1991–2004 рр. (загальноукраїнські видання „І”, „Критика”, „Кур’єр Кривбасу”, „Літературна Україна”, „Політика і культура”, „Сучасність”, „Універсум”). Оскільки мас-медіа відіграють важливу роль у формуванні суспільних уявлень про різні сфери життя, аналіз указаних текстів дав змогу авторці визначити характер поглядів на поставлені проблеми та виявити особливості різних проектів української ідентичності. Вказаний період 1991–2004 рр. вибраний з огляду на радикальність змін (суспільних і політичних), час визначення нових підстав суспільного життя, утвердження плюралізму й різноманіття поглядів і оцінок, що становлять важливе та ба-

¹ Назва мовою оригіналу: *Folklor a kształtowanie się ukraińskiej tożsamości narodowo-kulturowej. Na materiale publicystyki społeczno-kulturalnej z lat 1991–2004* (Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2013).

гате підґрунтя для дослідження. Після здобуття Україною незалежності 1991 року однією з головних дискусій на ламах періодичних видань стали дебати про національне питання, культуру та її перспективи. Перед елітою постало надзвичайно важливе завдання: створення „нової ідентичності народу — відмінної від радянської, яка змогла б об'єднати суспільство з відмінною історією, мовою, релігією та культурою”². Відповідно, це супроводжувалося конфронтацією поглядів щодо ролі традиції (зокрема і народної культури) та форм її вияву у сучасному житті українців. А. Урсуленко по-новому підходить до проблематики дослідження „фольклор — українська ідентичність”, ставлячи його в сам центр своїх зацікавлень, на відміну від інших праць із подібною тематикою, де це питання розглядали дещо побічно. Авторку, зокрема, цікавить, як підходили до фольклорної спадщини у контексті проблем національної ідентичності представники двох головних ідеологічних платформ суспільних дебатів — „традиціоналісти” і „модерністи”. Чи останні, наприклад, відкидали традиційні взірці, чи осучаснення формули ідентичності означало в їхніх очах зміну традиційної орієнтації на фольклор? Чи традиціоналісти прагнули розглядати цінності народної культури як підставу національного відродження і які народні символи мали б увійти, згідно з їхніми поглядами, до складу традиції (канону) української культури? Яким чином фольклорні елементи відновлюються в сучасному українському мистецтві та яку оцінку отримують такі „продукти”? Чи прив'язаність до цінностей народної культури становить додатний елемент українського автостереотипу?

Дослідження складається зі вступу й чотирьох розділів.

Перший розділ має історичний характер, авторка пробує зазначити момент, коли фольклор стає об'єктом наукового зацікавлення, а здобутки етнографії — основою націєтворчого проекту, який реалізувала українська інтелігенція в XIX столітті.

Як реакція на зросійщення та акультурацію, молоде покоління взялося за справу антиаккультурації суспільства, закладаючи підвалини під будову нової української ідентичності. Суспільні зміни завжди ставлять на порядку денному питання про традицію, історичну віднесеність і „корені” спільноти. У світлі суспільного, поколіннєвого та ідеологічного конфлікту з попереднім поколінням малоросів молоде покоління, що ідентифікувало себе з назвами „Україна”, „український” і перебувало в пошуках сталої духовної бази для самоідентифікації, звернулося власне до традиції, що є найтривалішою скарбницею доаккультураційних форм життя. Такою найменш zdeформованою площиною виявилася для молодого покоління народна культура. Однак, звертаючись у бік найбільш недорозвиненої до того часу суспільної групи, треба було розпочати від нобілітації її системи цінностей в очах громадськості.

² O. Hnatiuk, *Pożegnanie z imperium. Ukraińskie dyskusje o tożsamości*, Lublin 2003, c. 9.

У цьому процесі здобутки етнографії³ (зокрема, напрацювання міфологічної школи) та фольклористики (фольклор — частина культури, що відіграє виняткову роль в процесі емансипації, особливо бездержавних слов'янських народів), що доводили іншість українців і росіян та їхньої творчості, стали незаперечним інструментом у процесі побудови ідентичності. Дослідниця звертає увагу на те, що в процесі пошуку знаків національної ідентичності особливо придатним став епос, який зараховується до найцінніших творів культури народів як прояв їхньої героїчної натури, свідоцтво історії та віддзеркалення найважливіших моментів. Одночасно українські просвітителі вказаного періоду звернулися до іншого засобу побудови колективної ідентичності — мови. Перетворення народної мови в загальнонаціональну (м. ін. твори Івана Котляревського, Тараса Шевченка) стало радикальним критерієм національної свідомості в умовах політичного гніту. Як далі вказує авторка, поява модернізму, який в контексті української культури означав не лише нові естетичні, а й політичні засади, спричинила його конфлікт із течією народництва, в межах якої сформувалися мистецькі традиції та взірці суспільних постав попереднього століття. Домінування романтичного культу етнічної традиції впродовж цілого XIX століття диктує новому поколінню інтелігенції необхідність опрацювати нову форму національної культури. При цьому знаменним є те, що культурні знаки старого покоління (т. зв. українофільство) стали елементами маскараду в очах молоді (зокрема, у Миколи Євшана, Микити Сріблянського, Павла Карманського). Оскільки формування ідентичності тісно пов'язане з побудовою позитивного образу власної спільноти, представників української творчої еліти цікавила етнопсихологія. Завдяки цьому знайшли своє продовження започатковані Миколою Костомаровим спроби визначення етнопсихологічної характеристики українців, причому, як стверджує А. Урсуленко, з виразним ідеологічним забарвленням (яскравим прикладом є статті й есе Євгена Маланюка). До того ж, політика нової радянської держави та невдала політика „українізації” призвели до планової маніпуляції культурним „етнографізмом” та небезпечною орієнтації на культурну асиміляцію⁴.

А. Урсуленко прагне також окреслити різні погляди щодо ролі фольклоризму у процесі творення цінностей української літератури. Крім того, авторка підкреслює вагу підходу до фольклоризму як до етнокультурного феномену, винятково важливого не тільки для формування оригінального

³ „На етнографії виростили політичні і революційні імпульси. Вона давала їм гасла, традицію, героїчні фігури”, — так високо оцінював науковий доробок і націєтворчі зусилля інтелектуалів М. Грушевський (див.: М. Дмитренко, *Українська фольклористика другої половини XIX століття: школи, постаті, проблеми*, Київ 2004, с. 65).

⁴ Оскарження проти народництва і його осучасненої форми — „масовізму” радянського мистецтва є лейтмотивом публіцистики Миколи Хвильового та усієї літдискусії 1925–1928 рр., що була боротьбою за універсальність української літератури на противагу її провінціальності та неперспективності в очах влади.

обличчя української культури, але й для утвердження та збереження національної ідентичності.

У другому розділі авторка висвітлює та аналізує постулати, висунуті в 90-х роках у зв'язку з необхідністю дати нове визначення культурно-національній ідентичності, а також погляди щодо місця фольклору в українській культурі. Тут треба звернути увагу на те — вказує дослідниця — що процес самовизначення у пострадянських країнах був ускладнений ще й успадкованим тоталітарним мисленням, яке позбавляло суспільну одиницю волі, а питання самовизначення відносило до категорії антицінностей. Відтак, мешканці таких держав, окрім втрати економічної, суспільної та політичної стабільності, зустрічаються з труднощами, пов'язаними із заповненням духовної пустки, що виникла після краху комуністичної ідеології.

У кінці 80-х—на початку 90-х років істотною частиною відновлення духовних зв'язків українців виявилася, безсумнівно, повторна афірмація традиційних символів народної культури. І тут А. Урсуленко пробує відповісти на важливе питання, чому ж інтегральна сила знаків української ідентичності народного походження суттєво зменшилася у часи незалежної держави. Одне з пояснень авторка виводить з твердження Григорія Грабовича про те, що народництво, виконуючи на початку функцію оборонця перед репресіями радянської культури, з часом стало інструментом насаджування українській культурі та суспільній діяльності застиглої „монолітності”, а кожне відхилення від засад народництва трактувалося як антиукраїнська акція, що значною мірою гальмувало розвиток культури, мистецтва і політики. Одночасно публіцист стурбований домінуванням такого підходу і нині, пояснюючи це болючим історичним досвідом українців та бажанням компенсувати попередні стани упокорювання за допомогою глорифікації національних „коренів”. Однак дуже небезпечним є, за Грабовичем, розширення сфери сакрум, коли предмети чи особи, пов'язані з українською історією, наділяються ореолом святості та недосяжності для критики. Це явище стосується також і народної культури: домінантний пласт змісту фольклористичного походження в системі традиційної культурної моделі (за Ігорем Кравченком, це образи берегині, кобзаря, гетьмана, інтелігента, вишиті сорочки, рушники, писанки, вінки, го-пак тощо) веде до культурного недорозвитку українського суспільства. Саме тому, як вказує А. Урсуленко, такі ідеї хоча й мають на меті прислужитися народові, в кінцевому результаті викривляють історично-культурне значення фольклору та відіграють контрпродуктивну роль у процесі формування сучасної ідентичності українського народу. Дослідниця наводить також думки іншої частини публіцистів, які закликають до індивідуального прочитання та постійної, відповідно до ситуації, верифікації змісту народної традиції, оскільки занедбання творчого розвитку фольклорних цінностей не сприяє збереженню оригінальності української культури та може ускладнити її входження на рівних правах до міжнародного контексту.

Третій розділ авторка присвятила дослідженню сучасного контексту дискусії довкола відносин „масова культура — народна культура”. Визнання особливої значущості процесу формування модерної української ідентичності поставило перед елітою завдання визначити стан і перспективи розвитку національної культури в Україні. Інтелектуали шукають відповіді на запитання про сучасний стан української культури; які саме чинники впливають на зміни в символічному просторі української ідентичності, які з них — позитивні, а які — небажані; чи панівна культура в Україні є українською або що спричинить те, що вона такою стане; і, врешті, що і в якій формі варто „врятувати від забуття” для культури нової держави. А. Урсуленко аналізує сприйняття масової культури, зокрема в контексті оцінок процесу глобалізації чи пошуку слідів змовництва Росії проти всього українського, а також в рамках протиставлення „масова культура — народна культура”, наявного в українській публіцистиці. Дослідниця зосереджує увагу також на питанні впливу ЗМІ на формування спільного для всіх регіонів України „словника” символів і цінностей, засвоєння якого є необхідною умовою для повноцінного розвитку колективної ідентичності. А. Урсуленко зазначає, що не можна відкидати масову культуру без детального вивчення механізмів її впливу на формування ідентичності, оскільки для частини громадян України дорога до нової ідентичності пролягає власне через сучасну культуру, яка в своїй суті є масова. Одночасно авторка, покликаючись на твердження Олександра Гриценка, звертає увагу на практику помилкового зведення української популярної культури, головним чином, до народної творчості. Пропонує натомість важливі твердження дослідників про те, що масова культура є своєрідною спадкоємицею народної культури, яка переймає її функції у випадку, коли народна внаслідок індустріалізації перестає бути первинною формою символічної культури для більшості населення. А. Урсуленко аналізує поняття фольклоризму і фольклору, вказуючи на поширене помилкове їх ототожнення, що веде до створення негативного образу фольклору в суспільній свідомості: народні ансамблі, що виконують народні пісні та танці, естрадні колективи, які співають переробки фольклорних мелодій, стали для масового споживача представниками самого фольклору, деякі ж фахівці часто ставляться до них як до нецікавого і аматорського „продукту”. Авторка стверджує, що формуванню позитивного образу фольклору сприяли б, зокрема, сценічні дійства з елементами фольклору, поставлені під керівництвом професійних музикантів та фольклористів. Переглядаючи такі вистави, глядач усвідомлює, що це лише заміник автентичного багатства, яким ці фольклорні елементи наділені у своєму природному середовищі. У такому випадку не може бути й мови про остаточне оцінювання справжнього фольклору на основі побаченої вистави. Тому, як наголошує дослідниця, у питаннях про причини зміни ставлення до фольклору обов’язково варто пам’ятати, що це, значною мірою, реакція на фольклоризм, а не на сам фольклор.

На основі аналізу висловлювань українських публіцистів стосовно наявності елементів народної творчості та мистецьких адаптацій фольклорного змісту в різних галузях мистецтва авторка намагається визначити, які популярні образи фольклору функціонують у свідомості українців. Тут А. Урсуленко зазначає, що варто пам'ятати про те, що використання елементів фольклору у творчості митців (зокрема, музикантів) виконує функцію заспокоєння суспільно-естетичних потреб. Зацікавлення рідним фольклором є, зокрема, відображенням потреби „віднайдення” власних коренів і збереження пам'яті про витвори предків. Крім того авторка підкреслює, що українські творчі середовища, зацікавленні в зміні стереотипних уявлень про українське мистецтво, не відмежовуються від народної традиції, а навпаки, підкреслюючи, відповідно, вагу нових мистецьких підходів до фольклору, вбачають у зверненні до етнічних джерел ефективний засіб формування позитивного іміджу української культури. Тому, як пише авторка, можна припускати, що новий образ фольклору має всі шанси стати більш привабливим та дієвим у процесі побудови модерної української ідентичності.

В останньому, четвертому, розділі А. Урсуленко аналізує місце фольклорних елементів в системі українських автостереотипів і пропонує увазі читача роздуми публіцистів щодо чинників, які визначають характер різних образів української культури в міжнародному просторі. Стереотипи, незважаючи на поширену думку щодо їхньої небезпечності, не завжди мусять відзначатися такою властивістю, натомість можуть служити порозумінню між народами, якщо виражають взаємні позитивні оцінки. Оскільки у монографії активно обговорюється проблема ідентифікації фундаментальних ознак української національної ідентичності, авторка підкреслює, що дослідження автостереотипів становить важливий елемент у процесі виявлення специфіки власної спільноти. На думку багатьох дослідників, „подолання малоросійства — це одна із засадничих проблем українського життя”⁵. Одночасно об'єктом критичної оцінки стає такий вид патріотизму, який на чолі пропагованих національних цінностей ставить передовсім вірність традиції, часто ототожнюваної з фольклорною традицією, розбудовуючи національну міфологію, що не сприяє зміцненню раціональних підвалин української ідентичності. Авторка підсумовує, що залежно від того, який автостереотип засвоїть невдовзі більшість українського суспільства та яким вона буде бачити місце власної культури в міжнародному контексті, українська ідентичність сформується як закрита, етноцентрична або ж буде відкрита, дружня і позитивно налаштована до інших народів.

Ольга Барабаш-Ревак

⁵ С. Грабовський, *Українська людина і українське буття*, „Сучасність” 1997, № 3, с. 140.